

A peer-reviewed open-access journal indexed in NepJol
 ISSN 3021-9965 (Print)
 Published by Okhaldhunga Campus, Okhaldhunga, Koshi Province, Nepal
 Article History: Received on May 2, 2024; Accepted on August 15, 2024
 DOI: <https://doi.org/10.3126/oj.v1i2.69567>

“श्रद्धासुमन” कथा सङ्ग्रहका कथामा आञ्चलिकता

कुलप्रसाद घिमिरे
 ओखलढुङ्गा क्याम्पस, ओखलढुङ्गा

लेखक परिचय

यो लेखका लेखक कुलप्रसाद घिमिरे (<https://orcid.org/0009000904846672>) क्याम्पस ओखलढुङ्गामा प्राध्यापन गर्नु हुन्छ। उहाँले त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर उतीर्ण गर्नु भएको छ। यो लेख सम्बन्धमा लेखकलाई निजको इमेल ठेगाना kpbigutar@gmail.com मा पत्राचार गर्न सकिने छ।

लेखसार

निश्चित भौगोलिक स्थान र समुदाय विशेषको पहिचान देखिने विषयवस्तुमा आधारित कथाले आञ्चलिकताको सिर्जना गर्दछ। यसले समाजमा देखिएका विकृति, विसङ्गति, र सामाजिक भेदभावजन्य व्यवहारलाई उपयुक्त पात्र मार्फत प्रस्तुत गर्दछ। यस्ता कथाले उक्त क्षेत्रका विशिष्ट अवस्था, स्थिति, आचार, व्यवहार, भेषभूषा आदिको वैशिष्ट्य रुपलाई पनि जनाउँछ। यस्ता विषयवस्तुलाई जनाउन त्यहीँका पात्रहरूले प्रयोग गर्ने खालको भाषा प्रयोग गरिएको हुन्छ। यसरी विशिष्ट विषय वस्तु र फरक भाषाको प्रयोग हुनुलाई साहित्यमा आञ्चलिकता भनिन्छ। यस लेखले आञ्चलिकतालाई जनाउने लोक संस्कृति, लोक जीवन, सामाजिक अवस्था, स्थान विशेषका जनजीवन इत्यादिलाई प्रस्तुत गरेको छ। यसले समाजमा सिर्जित समस्याहरू, गरिबीले सृजना गरेका पीडाहरू, समाजका उच्च वर्गले गरेको अपमानजनक व्यवहारले आञ्चलिकतालाई प्रदर्शन गरेको कुरा देखाएको छ। यसले खास ठाउँको परिवेश रहन सहन, संस्कृति आदि प्रसङ्गमा सो स्थानको पहिचानलाई उजागर गरेको छ। तत्कालीन समाजमा कथाकार आफूले बाँचेको अवस्थामा देखिएका सामाजिक जीवन भोगाइका क्रममा देखिएका भोग, रोग, शोकलाई साक्षात्कार गरी जस्ताको त्यस्तै स्थानीय भाषामा प्रस्तुत गर्दा आञ्चलिकताको प्रयोग भएको देखिएको छ। कथा सिद्धान्त र विश्लेषणात्मक शोध विधिको प्रयोग गरी दिलिप शाहका “श्रद्धासुमन” कथा सङ्ग्रहमा देखिएका कथाहरूमा आञ्चलिकताको पहिचान गरी विश्लेषण गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। यस लेखमा यथार्थवादको क्षेत्रीयता वा आञ्चलिकतासँग सम्बद्ध अवधारणालाई सैद्धान्तिक आधार बनाउनुका साथै प्राथमिक र

द्वितीय सामाग्रीका स्रोत कथाबारे लेखिएका समीक्षा, समालोचना वा पूर्वाध्ययन आदिलाई आधार मानी विश्लेषण गरिएको छ । साथै यस कथाकारको “श्रद्धासुमन” कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित प्रतिनिधि कथाहरूमा देखिएको आञ्चलिकताका प्रकारहरूलाई आधार मानी निष्कर्षमा पुऱ्याइएको छ ।

प्रमुख शब्दावली: मौलिकता, वर्गीय विभेद, भाषिका, यथार्थवाद

विषय परिचय

नेपाली साहित्यका विशेष गरी कथा क्षेत्रका कलम चलाउने सामाजिक यथार्थवादी कथाकार दिलिप शाह हालको कर्णाली प्रदेश जाजरकोट जिल्लाको खलङ्गामा जन्मिएका हुन् । कथा लेखनको फाँटमा छुट्टै पहिचान बनाएका कथाकार शाहको पेशा कृषि विकास बैकको नोकरी रहेको देखिन्छ भने अध्ययन पनि कृषि विषयमा बैङ्लोरबाट स्नातक गरेका शाहले नेपालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट समाजशास्त्रमा स्नातकोत्तर गरी नेपाली समाजको यथार्थ चिरफार गर्न सिपालु देखिन्छन् ।

दिलिप शाहका कथामा विशेष गरी समाजमा देखिने शासक र शोषित बिचको व्यवहार, वर्गीय भेद लगायत सामाजिक समस्यालाई नजिकबाट नियालेर अनुकूल पात्र चयन गरी प्रस्तुत गर्नु उनको कथागत विशेषता रहेको देखिन्छ । कथाकार शाह वि.सं २०३१ साल देखि विद्यार्थी अवस्था रहँदाबाट नै साहित्य सिर्जनामा लागेको देखिन्छ । हालसम्म उनमा धेरै कृतिहरू प्रकाशित भइ सकेका छन् । सङ्ख्यात्मक भन्दा पनि गुणात्मक दृष्टिले उनका कृतिहरू अबल देखिन्छन् । वि. सं २०६४ सालमा साझा प्रकाशनबाट प्रकाशित उनको पहिलो कथा सङ्ग्रह मौन धारण हो । त्यस पछि जालो लघु कथासङ्ग्रह (२०६६, विवेक सिर्जनशील प्रकाशन), श्रद्धासुमन कथा सङ्ग्रह (२०६८, साझा प्रकाशन), मुर्दार काठमान्डौं कथा सङ्ग्रह (२०६९, साझा प्रकाशन), बघिनी कथा सङ्ग्रह (२०७०, याम्बुरी बुक पोइन्ट प्रकाशन), चियर्स कथा सङ्ग्रह (२०७५, भुँडीपुराण प्रकाशन) आदि कथा सङ्ग्रह लगायत अन्य धेरै फुटकर कथाहरू प्रकाशन भएका देखिन्छन् । यस बाहेक सुइनाले धकेलेको रात र डाइपर भिसा जस्ता कथा सङ्ग्रहहरू प्रकाशोन्मुख रहेका छन् । त्यस्तै गरी एन.एल.जी. कला सिर्जनशील पुरस्कार र योगेश्वर कला साहित्य पुरस्कारबाट पुरस्कृत शाह साहित्यिक तथा पेशागत दौडानमा नेपालका विभिन्न जिल्ला लगायत भारत, श्रीलङ्का, भियतनाम, थाइलेन्ड, बहराइन, इजराइल आदि देशको भ्रमण अनुभव समेत कथाहरूमा पोखिएको देखिन्छ ।

कथाकार शाह नेपालीका सामाजिक जनजीवनलाई नजिकबाट हेर्दै कृषि क्षेत्रलाई आफ्नो पेशा बनाइ नेपाली समाजमा भए गरेका यथार्थलाई कथा विधामा उताउँदै समाजमा देखिएका सङ्गत विसङ्गत अवस्था प्रस्तुत गर्नु, सरकारी कर्मचारीले सेवाग्राहीलाई गरेको व्यवहारको यथार्थ विवरण कथा मार्फत प्रस्तुत गर्नु, फरक फरक समुदायमा फरक फरक रहनसहन, चाल चलन, धर्म संस्कार पाइनु यसले साहित्यमा समेत प्रभाव पार्नुले आञ्चलिकताको प्रभाव परेको झल्कन्छ । आञ्चलिकताले स्थानीयतालाई बुझिन्छ । आञ्चलिकताले कुनै खास क्षेत्रको विशेषतालाई बुझाउँछ । हरेक मानिसहरू आफू जन्मेको हुर्केको ठाउँको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक राजनीतिक आदि कुराबाट प्रभावित हन्छन् र उक्त प्रभावले साहित्यमा देखा पर्दछ यसबाट आञ्चलिकताको जन्म हुन्छ ।

आञ्चलिकताले मोफसलका स्रष्टालाई उत्प्रेरणा दिन्छ । कथाका शाहले आफ्नो साहित्यिक यात्रामा विभिन्न स्थानहरूको भ्रमण गरेका र त्यस ठाउँको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा राजनैतिक गतिविधिको समेत चर्चा परिचर्चा गरी कथा लेख्नु नै आञ्चलिकताको विशेषता हो । कथाकारका कथामा कतै परिवेशको

आञ्चलिकता, कतै पात्रगत आञ्चलिकता, कतै सामाजिक तथा सांस्कृतिक विशेष आञ्चलिकता त कतै भाषागत आञ्चलिकतालाई कथामा प्रस्तुत गर्ने कथाकार दिलिप शाहको श्रद्धासुमन कथा सङ्ग्रह र त्यसमा समेटिएका कथाहरूमध्ये पाँच ओटा सीमित कथामा देखिएको आञ्चलिकताको प्रभावलाई यस लेखमा विश्लेषण गरिएको छ। आञ्चलिकता सम्बन्धी देखिएका अनुसन्धानहरूको अध्ययन गर्दा कथाकार दिलिप शाहको श्रद्धासुमन कथा सङ्ग्रहलाई अध्ययन विश्लेषण नगरिएको र उक्त कथा सङ्ग्रह पात्रगत, भाषिक, सामाजिक र सांस्कृतिक दृष्टिले अनुसन्धान नभएकाले त्यसमा पनि श्रद्धासुमन कथा सङ्ग्रहका कथामा रहेको आञ्चलिकता विश्लेषण गर्नु यसको मुख्य उद्देश्य रहेको छ।

समस्या कथन

नेपाली आख्यान अन्तर्गत कथा साहित्यमा चार दशक भन्दा बढी योगदान दिने दिलिप शाहका हाल सम्म छ ओटा कथा सङ्ग्रह र एक लघु कथा सङ्ग्रह प्रकाशित छन्। उक्त कथाहरूले नेपाली समाजको वस्तुस्थिति चिर्न सफल भएका छन्। उनमा कथामध्ये सीमित कथामा रहेको आञ्चलिकताको प्रभावको अवस्थालाई यहाँ अध्ययनको विषय बनाइएको छ। यस लेखले निम्न समस्यालाई उजागर गरेको छ।

दिलिप शाहका “श्रद्धासुमन” कथा सङ्ग्रहमा के कस्तो आञ्चलिकताको प्रयोग भएको छ ?

अध्ययनको उद्देश्य

नेपाली कथा जगतमा देखिएका शाहले तत्कालीन समाजको वस्तुस्थितिलाई नजिकबाट हेरी उक्त अवस्थालाई प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा आञ्चलिकताको प्रयोग गरेका छन्। उनका कथामा प्रयोग भएको क्षेत्रीयता वा आञ्चलिकताको अवस्थालाई अध्ययन गरी लेखिएको यो अनुसन्धानात्मक लेखको मुख्य उद्देश्य देहाय बमोजिम रहेको छ।

दिलिप शाहका ‘श्रद्धासुमन’ कथा सङ्ग्रहमा देखिएका कथाहरूमा आञ्चलिकताको पहिचान गरी विश्लेषण गर्नु,

अध्ययनको सीमाङ्कन

कथाकार दिलिप शाहका कथाहरूमध्ये केही कथाहरू आञ्चलिकताका प्रकारहरूको विशिष्ट प्रयोग भएका छन् ती ‘श्रद्धासुमन’ कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित चार ओटा प्रतिनिधि कथाहरूको मात्र विश्लेषण गर्नु यस लेखको सीमाङ्कन हुनेछ। दिलिप शाहका सबै कथाहरूमा प्रयोग भएको आञ्चलिकता वा क्षेत्रीयताको विस्तृत पक्षको अध्ययन यसमा गरिने छैन।

अध्ययन विधि

यो अनुसन्धानमूलक लेख दिलिप शाहद्वारा रचित ‘श्रद्धासुमन’ कथा सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित पाँच ओटा कथामा रहेको आञ्चलिकताको विश्लेषणमा आधारित छ। यस अध्ययन विश्लेषणमा ‘श्रद्धासुमन’ कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित श्रद्धासुमन, बिडम्बना, जिउँदो सालिक र इतिवृत कथामा आञ्चलिकताको खोजी र विश्लेषणमा सीमित भइ गरिएको छ। खास गरी शोध गर्ने विभिन्न विधिहरू हुन्छन् जस्तै: तुलनात्मक, वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आदि मध्ये यस लेखमा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। यस अध्ययनमा कथाकार शाहका कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित कथाहरू श्रद्धासुमन, बिडम्बना, जिउँदो सालिक र

इतिवृत कथालाई सन्दर्भ स्रोत र कथाकारका उक्त कथा सङ्ग्रहमा लेखिएका समीक्षा, समालोचनात्मक लेख वा पूर्वाध्ययन आदि अन्य सामाग्रीलाई द्वितीयक स्रोतको रूपमा लिइ तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । साथै यस लेखको आञ्चलिकतासँग सम्बद्ध अवधारणालाई सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ ।

सामग्री सङ्कलन

उद्देश्यमूलक नमुना कथाहरू छनोट विधिद्वारा दिलिप शाहका समग्र कथाहरूमध्ये ती कथाहरूलाई मात्र प्राथमिक स्रोतका रूपमा विश्लेषण गरिनेछ । जुन कथाहरूमा आञ्चलिकताको प्रभाव देखिएका उद्देश्यपूर्ण कथाहरूलाई मात्र स्पष्ट रूपमा व्यक्त गरिएको छ । प्राथमिक सामाग्रीका स्रोत अन्तर्गत दिलिप शाहका कथाहरू र द्वितीयक सामाग्रीका स्रोत कथाबारे लेखिएका विभिन्न सन्दर्भ सामग्रीलाई लिइएको छ ।

विश्लेषणको ढाँचा

यस लेख अन्तर्गत कथाकार दिलिप शाहका कथालाई विश्लेषण गर्ने अन्तर्वस्तु, पात्र वा नामाकरण, भाषिक तथा सांस्कृतिक, पात्र चरित्रका आधारमा आञ्चलिकता वा क्षेत्रीयताको प्रयोग के कसरी गरिएको छ सो को व्याख्यात्मक विश्लेषणको ढाँचालाई अङ्गीकरण गरी यो लेख तयार गरिएको छ ।

कथाकार शाहको श्रद्धासुमन कथा सङ्ग्रहमा सङ्कलित कथाहरू आञ्चलिकताका दृष्टिले विश्लेषण गर्दा साहित्यिक विश्लेषण अन्तर्गत पहिलो कथावस्तु विश्लेषण यस अन्तर्गत कथाका विभिन्न पात्र, स्थान, र घटनाक्रमको अध्ययन गरी आञ्चलिक विशेषताहरू पत्ता लगाउन सकिन्छ । यसमा कथाका भूगोल, परम्परा, र सामाजिक संरचनाको अध्ययन समावेश हुन्छ । त्यस्तै दोस्रो भाषाशास्त्र विश्लेषण अन्तर्गत लेखकले प्रयोग गरेका भाषिक तत्वहरू जस्तै कि शब्दावली, बोली, र भाषाशैलीको विश्लेषण गरेर आञ्चलिकताको सङ्केत पत्ता लगाउन सकिन्छ । सांस्कृतिक अध्ययन विश्लेषण अन्तर्गत सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य कथामा समाविष्ट सांस्कृतिक परम्पराहरू, लोककथाहरू, र स्थानीय रीतिरिवाजहरूको अध्ययन गर्दा आञ्चलिकता स्पष्ट देख्न सकिन्छ । अर्को वृत्तान्तको परिप्रेक्ष्य कथामा वर्णित स्थान र घटनाक्रमको सांस्कृतिक महत्व र परिप्रेक्ष्यलाई बुझ्नको लागि ऐतिहासिक र सांस्कृतिक सन्दर्भको अध्ययन गर्नु उपयोगी हुन्छ । सामाजिक विश्लेषण अन्तर्गत सामाजिक संरचना र असमानता कथामा वर्णित समाजको संरचना, सामाजिक वर्ग, र असमानताको विश्लेषण गरेर आञ्चलिकता कस्तो प्रकारले चित्रित गरिएको छ भनी बुझ्न सकिन्छ ।

आञ्चलिकताको सैद्धान्तिक अवधारणा

आञ्चलिकताको बनोट र अर्थ

संस्कृतको अञ्च् धातुमा संस्कृतकै अचल् प्रत्यय लाग्दा अञ्चल नाम शब्दको व्युत्पादन हुन्छ र त्यसै अञ्चल शब्दमा इक प्रत्यय लागेर आञ्चलिक विशेषण शब्द निर्माण भएको हुन्छ । आञ्चलिक विशेषण शब्दमा ता प्रत्यय लगाउँदा आञ्चलिकता नाम शब्दको निर्माण हुन्छ । आञ्चलिक तत्सम शब्दको कोशीय अर्थ कुनै अञ्चल वा प्रदेशको, अञ्चल वा प्रदेशसँग सम्बद्ध भन्ने अर्थ प्रतीत हुन्छ । स्थानीय रङ देखाउने हुँदै अङ्ग्रेजीमा यसलाई लोकल कलर पनि भनिन्छ । अञ्चल तत्सम शब्दको मूल कोशीय अर्थ वस्त्रको किनारा वा छेउ र आँखाको छेउ वा कोस भन्ने देखिन्छ तापनि पछि यस अञ्चल शब्दको अर्थ विस्तार भएर कुनै प्रदेश वा भूभागको छेउ, किनारा, सिमाना आदिका रूपमा समेत व्यवहारमा प्रयोग भएको पाइन्छ । अहिले अञ्चल शब्दले दिने

प्रचलित अर्थ भनेको कुनै मुलुक वा प्रदेशको एक भाग वा क्षेत्र र प्रादेशिक विभाजन नै हो । अझ विशिष्टीकृत रूपमा भन्नुपर्दा केन्द्र भन्दा बाहिरको कुनै सीमान्तीय ठाउँ वा प्रदेश पनि हो । यसलाई कतै स्थानीय वा स्थानिक शब्दका रूपमा पनि प्रयोग गरिन्छ । यसरी आञ्चलिक शब्दले अञ्चल विशेषको, अञ्चलमा प्रचलित, अञ्चलसँग सम्बद्ध आदि अर्थ ध्वनित गर्दछ । साहित्यमा पनि यो शब्द यसै अर्थसँग सम्बद्ध देखिन्छ ।

आञ्चलिकताको साहित्यमा प्रभाव

निश्चित अञ्चल वा प्रदेशको र निश्चित क्षेत्र वा स्थान विशेषको जनजीवन, संस्कार, संस्कृति, जीवनशैली, भाषा, वेषभूषा, रीतिस्थिति आदिको प्रतिबिम्बन भएको साहित्य नै आञ्चलिक साहित्य हो । व्यापक अर्थमा अधिकांश साहित्य (विशेषतः आख्यान र नाटक) मा आञ्चलिकता पाइने भए पनि आञ्चलिक साहित्य र साहित्यमा आञ्चलिकतालाई यसरी सामान्यीकरण गर्दा आञ्चलिक साहित्यको स्पष्टता देखिँदैन र यसका विभेदक अभिलक्षण पनि स्पष्ट देखिँदैनन् । अतः आञ्चलिक साहित्यलाई विशिष्टीकृत रूपमा नै अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ । निश्चित अञ्चल, प्रदेश, क्षेत्र वा स्थान विशेषका रीतिस्थिति, आचार विचार, जनजीवन वा जीवनशैली, वेषभूषा, संस्कार, संस्कृति, भौगोलिकता, भाषा, जाति र जनजातिहरूका निजी वा मौलिक चालचलन एवम् यससँग गाँसिएर आएका सामाजिक सांस्कृतिक सन्दर्भ आदिको प्रतिबिम्बन साहित्यमा/कथामा हुनु त्यो साहित्य/कथा आञ्चलिक हुनु हो र यस्तो प्रतिबिम्बन भएको साहित्य/कथालाई आञ्चलिक साहित्य/कथा भनिन्छ । अतः आञ्चलिक साहित्य हुनुलाई उपर्युक्त अभिलक्षणहरू हुनु आवश्यक छ । ग्राम्यता मात्र आञ्चलिकता होइन ।

उपर्युक्त अभिलक्षणहरूका आधारमा आञ्चलिक साहित्यमा प्रभाव पार्ने तत्वहरूका सम्बन्धमा चर्चा गर्दा माथि भनिएका लक्षणहरू अन्तर्वस्तुका रूपमा रहेका वा रहने प्रभाव तत्व हुन् र तिनको व्याप्ति वा प्रतिबिम्बन र केही सङ्केत आञ्चलिक साहित्यमा पाइन्छ तापनि सैद्धान्तिक रूपमा लोकसंस्कृति, लोकजीवन र मिथक, सामाजिकता, जातीय संस्कार आदि आञ्चलिक साहित्यका मुख्य प्रभावक तत्व हुन् । तिनको छोटो चर्चा निम्न अनुसार गरिन्छ:

लोकसंस्कृति र आञ्चलिकता

आञ्चलिक साहित्यलाई प्रभाव पार्ने तत्वहरूमध्ये लोकसंस्कृति पनि मुख्य तत्व हो । लोकसंस्कृतिलाई लोकजीवनले आत्मसात् गरेको हुन्छ र त्यो संस्कृति पनि प्रत्येक आञ्चलिक क्षेत्रको पृथक पृथक हुन्छ । प्रत्येक स्थान, क्षेत्र, अञ्चल विशेषका लोक सांस्कृतिक पक्षहरू र लोक संस्कृतिसँग सम्बन्धित भएर आएका विविध सन्दर्भहरूबाट स्रष्टाले साहित्यिक सिर्जनाका लागि अन्तर्वस्तु ग्रहण गर्दछ । त्यसकारण लोकसंस्कृतिको प्रभाव आञ्चलिक साहित्यमा परेको देखिन्छ । स्थानिक लोकसंस्कृतिलाई साहित्यका माध्यमबाट बाहिर ल्याउने प्रयोजनका लागि पनि साहित्यमा स्थानिक लोकसंस्कृतिका विविध आयामहरू समावेश गरिएको हुन्छ । कथाको विषयवस्तु पनि लोक वा समाज हुने हुँदा लोक संस्कृति र आञ्चलिकताको सिद्धान्तमार्फत कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

लोकजीवन र मिथक एवम् आञ्चलिकता

लोकजीवन भन्नाले लोकको जीवनशैली भन्ने बुझिन्छ र यसअन्तर्गत स्थानिक लोकजीवनका लोकव्यवहार, आचारविचार, रीतिस्थिति, चालचलन, लोकका विश्वास, परम्परा, मूल्य र मान्यता आदिका साथै

लोकका आदिम मनोबिम्ब, आदिमप्रकार, मनोविज्ञान, सामूहिक अचेतन र आद्यरूप, रूढि, अन्धविश्वास आदि यावत् पक्षहरू पर्दछन्। यी लोकजीवनसँग सम्बद्ध पक्ष र मिथकीय सन्दर्भबाट पनि स्रष्टाले आफूले सिर्जनाका लागि आधार प्राप्त गरेको हुन्छ। साथै उपर्युक्त पक्षहरूलाई स्रष्टाले आफ्ना सिर्जनामा प्रयोग समेत गरेको हुन्छ। स्थानिक लोकजीवनका विविध आयाम र आद्यरूपका रूपमा रहेका इतिहासका मिथकहरूले समेत साहित्य सिर्जनामा प्रभाव पार्ने भएकाले आञ्चलिकताका प्रभावक तत्वका रूपमा लोकजीवन र मिथकलाई लिइएको छ। स्थानिक लोकजीवनको उद्देश्यबाट साहित्य सिर्जना गरिने हुँदा आञ्चलिक साहित्य त्यसमा पनि कथाको क्षेत्रमा यो बढी प्रभावक हुन्छ।

सामाजिकता र आञ्चलिकता

सामाजिकतासँग जीवनशैली र संस्कृतिसमेत जोडिएका हुन्छन् तापनि यहाँ प्रयुक्त सामाजिकतालाई युगीन स्थानिक सन्दर्भसँग जोडेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। स्थानिक वा आञ्चलिक समाजका विधि व्यवहार, प्रचलन, सामाजिक तथा जातीय संस्कार, परम्परा, समाजका राजनीतिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आदि परिवर्तन र यी परिवर्तनहरूको समाजमा पारेको प्रभाव पनि आञ्चलिक साहित्यमा परेको हुन्छ। साथै आञ्चलिक साहित्यले त्यस क्षेत्र वा अञ्चलको समाजका विविध पक्ष र आयामहरूलाई अभिव्यञ्जित गर्ने भएकाले पनि आञ्चलिकतालाई प्रभाव पार्ने महत्वपूर्ण तत्वका रूपमा सामाजिकतालाई लिइन्छ। कथाको विषयवस्तु प्रायः सामाजिक हुने हुँदा आञ्चलिकताको सिद्धान्तलाई आधार मानी कथा विश्लेषण गरिएको छ।

जातीय संस्कार र आञ्चलिकता

निश्चित स्थानिक वा आञ्चलिक क्षेत्रमा विशेषतः निश्चित जाति जनजातिको बाहुल्य हुन्छ र ती जाति जनजातिका विभिन्न जातीय-जनजातीय संस्कार र संस्कृतिले त्यस अञ्चल वा स्थानिक मूल वैशिष्ट्यलाई सूचित गरेका हुन्छन्। यस्ता जातीय संस्कार पछि निर्मित नभई परम्पराबाट आएका हुन्छन्। साहित्यमा धेरैजसो अञ्चल वा स्थानिक परिवेशका जातीय संस्कारको प्रतिबिम्बन पाइनाले पनि यो स्पष्ट हुन्छ। यसको सम्बन्ध मिथक र संस्कृतिसँग भए पनि जातीय संस्कारले त्यस स्थानिक जातीय विशेषतालाई देखाउने हुँदा जातीय संस्कार पनि कथा विधामा प्रयोग हुने आञ्चलिकतालाई प्रभाव पार्ने तत्वका रूपमा देखिन्छ।

यस प्रकार उपर्युक्त प्रभावक तत्वहरू आञ्चलिक साहित्यको अध्ययन, विश्लेषणका लागि बढी सन्दर्भित छन् र आधुनिक तथा समकालीन आख्यानहरूमा अन्तर्वस्तुका रूपमा निश्चित अञ्चल, प्रदेश, क्षेत्र, स्थान विशेषका निम्नलिखित सन्दर्भ र पक्षहरूले प्रभाव पारेका हुन्छन् र तिनै कुराहरू आञ्चलिक साहित्यमा प्रतिबिम्बित हुन्छन्। ती पक्ष तथा सन्दर्भहरूलाई यस प्रकार देखाइन्छः

- निश्चित स्थानिक, आञ्चलिक परिवेशका रीतिस्थिति र आचार विचारहरू,
- निश्चित स्थान तथा अञ्चलका जनजीवन वा जीवनशैलीका विविध पक्षहरू,
- निश्चित स्थान तथा अञ्चलका र तत्स्थानिक जातिविशेषका समेत वेषभूषा, खानपान र चालचलनहरू,
- निश्चित स्थान तथा अञ्चलका संस्कार संस्कृति र विधि व्यवहारहरू एवम् त्यस स्थानका जाति तथा जनजातिका संस्कार तथा संस्कृतिहरू,
- निश्चित स्थान अञ्चलका भौगोलिक परिवेशको चित्रण र त्यहाँका निजी वा मौलिक विशेषताहरू,

- शैलीय रूपमा निश्चित स्थान तथा अञ्चलमा बोलिने भाषा तथा तिनका भाषिकाहरू र ती भाषा बोल्ने पात्रहरू,
- ग्रामीण परिवेश र सीमान्तीकृत वर्गका विविध पक्षहरू आदि ।

आञ्चलिक साहित्यमा प्रभाव पार्ने वा आञ्चलिक साहित्यमा प्रतिबिम्बित हुने उपर्युक्त सन्दर्भ वा पक्षहरू सबै नै आञ्चलिक कथाका मुख्य तत्वहरू हुन् । आञ्चलिक कथालाई यिनै सन्दर्भमा हेर्नुपर्ने देखिन्छ । (गौतम, ज्ञानु, २०१७)

साहित्यकार धनप्रसाद सुवेदी (२०७७) का आधारमा आधुनिक नेपाली कथाको पूर्ववर्ती युगमा आञ्चलिक प्रवृत्तिका मात्र कथा लेख्ने कथाकारहरू केही कम भए पनि धेरै कथाकारहरूका कतिपय कथामा आञ्चलिक प्रवृत्तिका प्रशस्त अभिलक्षण देखिन्छन् । आञ्चलिक प्रवृत्ति केही बढी पाइने कथाकारहरूमा शङ्कर कोइराला उल्लेखनीय छन् । आञ्चलिक प्रवृत्तिका समेत कथा लेख्ने अन्य कथाकारहरूमा पुष्करशमशेर, बालकृष्ण सम, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्णदास श्रेष्ठ, पूर्णप्रसाद ब्राह्मण, दौलतविक्रम बिष्ट, पोषण पाण्डे, सोमध्वज बिष्ट, कुमार ज्ञवाली, मदनमणि दीक्षित आदि उल्लेखनीय देखिन्छन् भने भारतीय नेपाली कथाकारहरूमा अच्छा राई रसिक, शिवकुमार राई, भाइचन्द्र प्रधान आदिलाई लिन सकिन्छ । आधुनिक नेपाली कथाको पूर्ववर्ती चरणका उपर्युक्त सबै कथाकारहरूका केही कथाहरूमा स्थानिक परिवेशको चित्रण, आञ्चलिक लोकजीवन र जीवनशैलीको अभिव्यक्ति, रहनसहन, रीतिथिति र संस्कार संस्कृतिको चित्रण, सामाजिक सांस्कृतिक आचारविचारको चित्रण, आञ्चलिक परिवेशअनुरूपका चरित्रविधान र संवादको प्रयोग, सुदूर ग्राम्यता र सीमान्तीकृतहरूका परिवेशको चित्रण आदि विशेषता पाइन्छन् । यीमध्ये कतिपय कथाकारहरूका कतिपय कथामा अंशतः आञ्चलिकता पाइन्छ । स्थानिक आञ्चलिक परिवेशको चित्रण ती कथाकारहरूका कथामा बढी देखिन्छ । तत्स्थानिक सामाजिक सांस्कृतिक र रीतिस्थितिगत तथा लोकजीवनको यथार्थपरक अभिव्यञ्जनाका दृष्टिले पनि ती कथाहरू प्रभावी देखिन्छन् । पूर्ववर्ती आञ्चलिक नेपाली कथामा पाइने प्रमुख प्रवृत्तिगत विशेषताहरूलाई यस प्रकार देखाइन्छः

- आञ्चलिक स्थानिक परिवेशको वर्णन र चित्रण,
- विशेषतः पहाड, तराई र उपत्यकाका परिवेशका जीवनशैलीको चित्रण,
- पात्रको संवादमा स्थानीय तथा जातीय भाषा भाषिकाको प्रयोग,
- स्थानीय संस्कार, संस्कृति, रहनसहन र त्यहाँका मौलिक स्थिति तथा जातीय संस्कृतिको चित्रण आदि । (सुवेदी, २०७७)

कथाको महत्वपूर्ण तत्व वातावरणको कारण आञ्चलिकता सिर्जना हुन्छ । यस सन्दर्भमा कथाकार कुमारप्रसाद कोइराला भन्नुहुन्छ – नेपाली कथामा नेपाली सामाजिक जीवन भेटिन्छ । नेपालको कुनै पनि विशेष ठाउँको उल्लेख नभए पनि धेरै कथा नेपाली वातावरण र परिवेश अनुसार लेखिएका छन् । नेपाली रीति, स्थिति, प्रथा, आचार, व्यवहार रहन सहनका साथै नेपाली शहरीया भौगोलिक परिवेश भएका कथाले आञ्चलिकताको आभास दिन्छ । (कोइराला, २०५८)

श्रद्धासुमन कथा सङ्ग्रहका कथामा प्रयुक्त आञ्चलिकताका आधारमा विश्लेषण

अञ्चल वा सो क्षेत्रको विशेषता अनुसारका चालचलन, संस्कार, संस्कृति, रीतिस्थिति, चाडपर्व, जात्रा उत्सव आदिमा विविधता हुने गर्दछ उक्त विविधतालाई सम्बोधन गरी लेखिएका साहित्यिक कतिहरूमध्ये

आख्यानान्तरक साहित्यिक कृति उपन्यास र कथामा विशेष प्रयोग भएको पाइन्छ । खास गरी कथा विधामा आञ्चलिकताको सघन चित्रण गर्नु सामाजिक यथार्थपरक घटनाको उद्घाटन गर्नु र पाठकलाई आख्यान विधाप्रति मनोरञ्जनका साथ ज्ञान प्रदान गर्दछ । कथामा आञ्चलिकताको प्रभावकै कारण विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक परिस्थितिलाई कथामा प्रस्तुत गर्नु जसले मोफसलमा कथा विधामा मौलिकता देखिएको पाइन्छ । कथामा मोफसलका क्षेत्रमा देखिएको संस्कृति, भाषा, रीतिरिवाज आदि विभिन्न पहिचानहरू प्रतिबिम्बित हुन्छन् । आञ्चलिकताको प्रभावले समाजमा रहेको परम्परागत अन्धविश्वासलाई सामाजिक र सांस्कृतिक परिवर्तनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ ।

कथाकार दिलिप शाहका छ ओटा कथा सङ्ग्रहहरूमध्ये श्रद्धासुमन कथा वि.सं २०६८ सालमा साझा प्रकाशनबाट प्रकाशित कथा सङ्ग्रह हो । यस सङ्ग्रहमा १८ ओटा कथाहरू समेटिएका छन् । यथार्थवादी कथाकार शाहका प्रकाशित आख्यानान्तरक कृति कथा सङ्ग्रह श्रद्धासुमन कथामा रहेको जिउँदो सालिक, श्रद्धासुमन, विडम्बना र इतिवृत्त कथामा रहेको आञ्चलिकतालाई अन्तर्वस्तुका आधारमा, पात्र वा नामाकरणका आधारमा, परिवेश देश काल र परिस्थितिका आधारमा र भाषिक तथा जातीय धार्मिक आधारमा वर्गीकरण गरी विश्लेषण गरिएको छ । उल्लिखित आधार सहित कथामा रहेको आञ्चलिकताको प्रभाव विश्लेषण देहायका शीर्षकमा गरिएको छ ।

अन्तर्वस्तुमा आञ्चलिकता

अन्तर्वस्तु कथाको सबैभन्दा व्यापक रूपमा रहने तत्व हो र कथाभरि नै यसको व्याप्ति रहन्छ । निश्चित स्थान विशेष वा आञ्चलिकता मौलिक रीतिथिति, रहनसहन, चालचलन, संस्कार, संस्कृति आदि यावत् पक्षहरू अन्तर्वस्तुका रूपमा आएका हुन्छन् । यस्ता पक्षहरू एकातिर स्थानिक वा आञ्चलिकताको मुख्य परिचायक भएर आएका हुन्छन् भने अर्कातिर त्यस स्थानको वा आञ्चलिक क्षेत्रका जाति जनजातिका पृथक् परिचायक अभिलक्षणका रूपमा पनि आएका हुन्छन् । कुनै निश्चित आञ्चलिक परिवेशमा प्रायः घटित हुने घटनाहरू र तत्स्थानिक समुदायका रहनसहन र जीवनशैलीले पनि आञ्चलिक कथामा अन्तर्वस्तुको स्वरूप प्राप्त गरेका हुन्छन् । मूलतः आञ्चलिक कथामा रहने यस्तो अन्तर्वस्तु सहरिया परिवेशबाट नभई ग्रामीण र अझ सुदूर ग्रामीण परिवेशबाट ग्रहण गरिएका हुन्छन् । समकालीन वा उत्तरवर्ती नेपाली कथाका अन्तर्वस्तुका रूपमा पाइने आञ्चलिकताका अभिव्यञ्जक केही कथांशलाई सूचनाका रूपमा यस प्रकार प्रस्तुत गरिन्छ :

(१) ‘काठमान्डौ त मर्ने लागे पनि आउनु नपरोस् । राजधानी भनेर के गर्नु र ? चारै तिर धूवाँ, फोरमैला, खानेपानी समेत किन्नु पर्ने यो भन्दा हाभ्रै गाउँठाउँ सयौं गुणा राम्रो । अरु केही नपाए स्वच्छ हावा र चिसो पानी त बिना पैसै धीत मरुन्जेल खान पाइन्छ (जिउँदो सालिक पृ.७८) ।’

यसरी जिउँदो सालिक कथामा विषयवस्तु अर्थात कथावस्तुको क्रम अन्तर सम्बन्धित भएर आञ्चलिकता सिर्जना भएको छ । काठमाडौंमा बिरामी परेका मानिसले भोग्नुपरेका बाध्यतालाई कथांशमा प्रस्तुत गरी वातावरणीय प्रदूषण, महंगी, स्वार्थी मानिसहरूको भीड भएको र आफू जिउँदो सालिक बनी उभिनु पर्ने बाध्यतात्मक अवस्थालाई श्रृङ्खलाबद्ध बनाइ स्थान, परिवेश र वातावरणगत आञ्चलिकता सिर्जना भएको देखाइएको छ ।

(२) अस्ति घरकै पेटीमा बसेर जथाभावी बोलेर गयो । यहाँ भने कानमा तेल हालेर बस्नु भयो । यो लाटोको को छ र ? सी डी यो मेरो, इन्स्पेक्टर मेरो , अफिसका हाकिम जति सब मेरा । मैले चाहे भने

परिवार सहित यो लाटोलाई घरभित्रै सिध्याइदिन्छु । यस्तो पातकी भाइ पनि प्राणभन्दा प्यारो आउने वित्तिकै कत्रो स्वागत सत्कार (श्रद्धासुमन पृ. ५६) ।’

यस कथामा रहेका पात्र मार्फत फरक फरक व्यक्तिका फरक चरित्रलाई उतारिएको छ । भाइ अंशले सिर्जना गरेको मनमोटाव, श्रीमतीलाई चाहिनेभन्दा बढी विश्वास गरेर पाएको सास्ती, छिमेकीले छिमेकमा गरिएको व्यवहार, आफ्नो अफिसका हाकिमले हिमराजप्रति गरिएको व्यवहार, करारको जागिरले सिर्जना गरेको दरारको अवस्था, हिमराज नाम पात्रले स्थायीमा नाम निकाल्न गर्नु परेको सङ्घर्ष, करारको कर्मचारीसँग जतिसुकै ज्ञान, सिप र क्षमता भए पनि सो को कुनै दरकार नहुने परिस्थितिलाई यस कथामा राखिएको छ कथाकारले लाटो पात्र उभ्याएर पहुँच नभएको शक्तिहीन व्यक्ति प्रस्तुत गरी शक्ति नहुने व्यक्ति जिउँदै मरेतुल्य भएको अन्तर्वस्तुमा आञ्चलिकता कथामा सिर्जना भएको देखिन्छ ।

(३) जग्गा पाउनु भयो, अब घर बनाउनु पर्छ होला, काठको व्यवस्था हामी गछौं । धन्दा नमान्नुहोस् । चिटिक्को, नमुनाको घर बनाउनु पर्छ है । बाहिरबाट आएकालाई देखाउन मिल्ने (बिडम्बना, पृ. ५) ।’

यस कथामा एक कमैयाले आफू भूमिहीन भएको अवस्थामा मालपोतका हाकिमले जग्गा उपलब्ध गराए पछि घर बनाउने र व्यवस्थित ढङ्गले बस्ने सोच व्यक्त गर्ने कन्हैयालालकी श्रीमतीको चाहना रहेको छ । तर पनि कन्हैयालाल भने घर बनाएर पानी खै ? बत्ती खै ? अन्य व्यवस्था कसरी जुटाउने भन्ने विषयमा कथाकारले कमैया सँग रहेको समस्या सिर्जना गरी अन्तर्वस्तुमा आञ्चलिकता सिर्जना भएको देखिन्छ ।

(४) खाऊ इलु खाऊ । यस्तो मीठो पिरो बच्चा पाउने बेलामा खाने त हो नि । थाहा छ इलु, एक दिन साँझ स्कुलबाट हावामा उड्दै । रमाउँदै, उफ्रिदै घरमा आएँ । आगनमा कचहरी बसेको रहेछ । बुबा, आमा, दाजु, भाउजू सबै कुनै गहिरो छलफलमा व्यस्त थिए । मलाई किन किन शङ्का लाग्यो र ढोकाको आडमा उभिँ (इतिवृत्त, पृ. १०१) ।’

यस कथामा आफ्नी घरवाली इलु सानैमा विवाह गरी दुई जिउकी भएकी र सो अवस्थामा अमिलो पिरो खाने चाहना हुन्छ भनी उसको श्रीमानले भनेको प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै विवाहका समयमा इलुका श्रीमान मगनी गर्न जाँदा सबै परिवार भेला भएका र विवाहका समयमा गाउँ घरमा सबै जम्मा भइ कचहरी बसेको कुरा कथांशमा उल्लेख गरी कथानकमा अन्तर्वस्तु सिर्जना भएको छ ।

पात्रविधान र नामकरणमा आञ्चलिकता

कथामा आञ्चलिकतालाई अभिव्यञ्जित गर्ने अर्को महत्वपूर्ण पक्ष पात्रविधान, पात्रको नामकरण र स्थान नाम पनि हो र यी पक्षहरू कथामा घटना घटित परिवेश वा आञ्चलिक रूपमा आएका छन् छैनन् भन्ने कुराबाट पनि कथामा आञ्चलिकताको अभिव्यञ्जना थाहा हुन्छ । यस्ता कतिपय नामहरूका स्थानिक औच्चार्य रूपबाट पनि आञ्चलिकता झल्किन्छ । कुनै व्यक्तिवाचक नाम पूर्णबहादुर शब्दको क्षुद्रताबोधक शब्द पहाडिया ग्रामीण परिवेशमा पूर्ण वा पूर्ने औचार्य रूपमा व्यवहृत हुन्छ भने तराईली औच्चार्य रूपमा पुरन शब्द बढी व्यवहृत भएको पाइन्छ । पहाडी क्षेत्रकी फुलमाया जस्तै तराईली क्षेत्रकी फुलवा यस्तै स्थानिक वा आञ्चलिक औच्चार्य रूपका नमुना हुन् । त्यस्तै स्थानवाचक नाममा पनि पीपलडाँडा, अमला चउर, गलकोट, गोटीहवा बरवा तथा अन्त्यमा दी र ड आउने मगर, गुरुड, तामाड भाषाको नजिकका मादी, चरौँदी, मनाड, मुस्ताड आदि स्थानवाचक तथा नदीका नामहरू आदिले पनि आञ्चलिकतालाई जनाउँछन् तर यस्ता नामहरूको सामान्य प्रयोगमा मात्र

आञ्चलिकता झल्किँदैँन । समकालीन नेपाली कथामा प्रयुक्त यस्ता नामहरूको पात्र विधान र नामकरण र स्थाननामको प्रयोगका केही तथ्याङ्क वा साक्ष्यहरू यस प्रकार छन् :

(१) “मास्टर बाबु छोराको नाम के राखौँ ?” भोलि पल्ट उसले स्कूल हिंडेको गाउँको मास्टरलाई सोधेकी थिई । “तिमीले हिजो शनिबारको दिन छोरा पायौ । यस कारण यसको नाम शनिश्चर (विडम्बना पृ. २) ।”

माथिको कथांशले प्रायः आञ्चलिकतालाई अभिव्यक्त गर्ने व्यक्ति नामसँग सम्बद्ध छन् भने यस्तो अवस्थामा कहींकहीं स्थाननाम पनि आउन सक्छन् । पात्रहरूको नामकरण र स्थाननामहरू पनि आञ्चलिकताका अभिलक्षण, सूचक, सङ्केतक र अभिव्यञ्जक भएर आएको देखिन्छ । व्यक्तिनाम र स्थाननामका अतिरिक्त अन्य विविध पक्षसँग सम्बद्ध भएर पनि विभिन्न नाम शब्दहरू आएका हुन्छन् र ती व्यापक अर्थमा संस्कृति र जातिसँगसँग सम्बद्ध भएर आउँछन् । तिनलाई सांस्कृतिक अध्ययन र जनजातीय अध्ययनभित्र राखेर हेर्न सकिन्छ ।

(२) हाकिमको कोठाबाट बाहिरिदा हिमराजले दृढ प्रतिज्ञा गर्‍यो – जसरी भए पनि यो करारबाट फरार हुन्छु (श्रद्धासुमन पृ. ६०) ।”

यस कथाको मुख्य पात्र हिमराजले कार्यालयमा जति राम्रो काम गरेता पनि हाकिमको सबै काम गरी सहयोग पुऱ्याए पनि, जति धेरै अध्ययन गरे पनि जागिरमा नाम निकाल्न नसकी सबैबाट अपहेलित हुनु पर्ने, व्यक्तिको स्वार्थ, अहंकार र घमण्डले गर्दा हिमराज जस्ता सोझा सिधा व्यक्ति टिक्न गाह्रो रहेको सन्दर्भ उल्लेख गरी पात्रगत आञ्चलिकता प्रस्तुत भएको देखिन्छ ।

(३) लोग्ने र स्वास्नी दुइ पात्रका रहेका यस कथामा आफ्नी श्रीमतीलाई दीर्घ रोग लागी उपचारको क्रममा काठमाडौँमा जादा भेट भएका पात्रहरूका रुपमा डाक्टरहरू रहेका छन् । प्रमुख पात्र श्रीमानलाई तिमी र श्रीमतीलाई उनी भनी सम्बोधन गरिएको छ । यस सन्दर्भमा ‘उसले डाक्टरहरू देखायो अनेक टेस्टहरू भए । नेपालमै नपाइने औषधीहरू पनि खाएँ । तर औषधीले हुने रोग भए पो निको हुन्थ्यो । दुइगा भइसकेको मेरो मन पग्लिन मान्दै मानेन । म दिनप्रतिदिन मूर्ति बन्दै गएँ (जिउँदो सालिक, पृ. ८२) ।”

यसरी श्रीमानले धेरै ठाउँमा लगेर औषधोपचार गरेको तर रोग पहिचान निदान नभएको डाक्टरहरूले अस्पतालमा नाना परीक्षण गर्दा पनि ठिक नभइ आफू जिउँदो सालिक बनेको यथार्थता श्रीमती/उनी पाब मार्फत प्रस्तुत गरी श्रीमान, श्रीमती, डाक्टर आदि मानवीय पात्र र बिरालो, कुकुर आदि मानवेत्तर पात्रको प्रयोग गरी पात्रको मनोदशा विश्लेषण गरी पात्रको फरक स्वाभावबाट आञ्चलिकता झल्किएको पाइन्छ ।

(४) धत्तेरीका इलु एउटा कुरा त ठ्याम्मै भन्न बिसेको तिमीलाई बोर त लाग्या छैन् । विवाह गरेकै रात पोइ भन्ने जन्तुले बलत्कार गर्यो । भनेँ नि, लोग्ने मान्छेसँग त्यस्तो खाले संसर्ग गरेको त्यो पहिलो रात थियो । भगवान पनि कस्तो निर्दयी, लुच्चो हुँदो रहेछ भने त्यही रातमा गर्भ बसेछ । स्वास्नी मान्छेको कर्म गर्भ पनि हामी भित्रै रहने, प्रशव पीडा पनि हामीलाई नै हुने, बच्चा हुर्काउने बढाउने हामीले नै गर्नुपर्ने । छोरा भइ दिए पनि त हुन्थ्यो । कर्महारा म छोरी नै जन्मिए (इतिवृत्त, पृ १०३) ।”

यस कथामा पात्रगत रुपमा रहेका इलु, उसको श्रीमान मुख्य पात्र र अन्य सहायक पात्रमा छोरा, छोरी, नोकर्नी, आमा, बुबा, दाजु, भाउजू आदि रहेका छन् । सबैले आआफ्नो भूमिका निर्वाहा गरेका पात्रहरूमध्ये नारी पात्र इलुले छोरी भएर जन्मदाका कुरालाई दर्शाई पात्रगत लैङ्गिक विभेदको आञ्चलिकता सिर्जना भएको देखाइएको छ ।

परिवेश चित्रणमा आञ्चलिकता

सैद्धान्तिक रूपमा परिवेश शब्दले स्थान, काल र परिस्थितिको समष्टि स्वरूपलाई बुझाउँछ तापनि यसले स्थानिक परिवेश, कालिक परिवेश र पारिस्थिक परिवेशलाई जनाउने भएकाले कथामा चित्रित यी तीनै किसिमका परिवेशको उत्तिकै महत्व छ तर आञ्चलिकता वा आञ्चलिक कथाका सन्दर्भमा कालिक र पारिस्थितिक भन्दा स्थानिक परिवेश सर्वाधिक महत्वपूर्ण हुन्छ । यहाँ परिवेश भनेर विशिष्ट रूपमा स्थानिक परिवेशलाई नै लिएको छ । स्थानिक-आञ्चलिक परिवेशसँग सम्बद्ध भएर अन्य विभिन्न आञ्चलिक तत्व र पक्षहरू कथामा आएका हुन्छन् । स्थानिक परिवेश चित्रणमा निश्चित स्थान विशेषको वर्णन वा चित्रण मात्र नभएर त्यस स्थानको वा आञ्चलिक परिवेशभित्र अन्तर्निहित भएर आउने विभिन्न जातजाति, तिनका धर्म, संस्कार, संस्कृति, रीतिस्थिति, विश्वास, धारणा, आस्था, मूल्य र मान्यता, तत्स्थानिक संस्कृतिका मौलिकता, जीवनशैली आदि पक्षहरू पनि समाहित हुन्छन् । त्यस स्थानको वा आञ्चलिक भूगोलको स्थूल चित्रणदेखि लिएर सूक्ष्म रूपमा उपर्युक्त पक्षहरूको चित्रणसमेत हुने भएकाले आञ्चलिक कथाको परिवेश व्यापक हुन्छ । नेपाली कथामा स्थानिक आञ्चलिक परिवेश चित्रणलाई अभिव्यञ्जित गर्ने सन्दर्भलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ:

(१) ‘तिमीलाई यस्तो पनि हुन्छ इलु ! छया ... । आजकल सम्झिदा पनि लाज लागेर आउँछ । स्कुलमा एउटा शिक्षक थियो । गहुँ गोरो, पालतो, हिस्सी लाग्दो । गधापच्चिसी पनि ननाघेको । । फर्की फर्की मैरे ठाउँमा आउथ्यो । ऊ नजिक आउँदा मेरो जीउ झनझन गथ्यो । रमरम गथ्यो । आँखा किताबमा हुन्थे मन भने उडनतस्ततरीजस्तो उडिरहन्थ्यो । उसले कपालको चुल्लो समाउँदा म रमाउथे । लठ्ठीले ढाडमा घोच्दा सर्माउँथे । अझ गालामा चिमोट्दा पिठ्यूमा कुहिनाले घोच्दा, तिघ्रामा धाप मार्दा टेबुलमा कुहिनो राखेर छातीमा नियाल्दा मुटु ढुकढुक हुन्थ्यो । खुट्टा जमिनमै धसिएको अनुभव हुन्थ्यो कक्षा सकिदा म पसिना पसिना भएर एकलै कुर्सिमा टाँसिएर बसिरहेकी हुन्थे । मन कपासको भुवाझैँ हावामा तैरिरहेको हुन्थ्यो । गीत गुनगुनाइरहन मन लाथ्यो (इतिवृत पृ १०१)’

माथिको कथांशमा स्थानिक परिवेशका विविध सन्दर्भहरूलाई अभिव्यञ्जित गर्छ । कथामा परिवेशको मात्र कोरा वर्णन नगरेर त्यहाँको जीवनशैली, माया प्रेम, अभाव, गरिबी, संस्कार, रीतिथिति आदिलाई पनि व्यक्त गरिएको छ ।

(२) ‘गरिबीले यस्तो बनाउँदैन बरु मेहनति बनाउँछ । चोरको रोटीको स्वादभन्दा पसिनाको रोटीको स्वाद कैयौ गुना स्वादिलो हुन्छ । झुप्रोमा बस्ने जति भौतिक रूपमा त गरिब हुन्छन् तर तन गरिब हुँदैन मन गरिब हुँदैन । (बिडम्बना पृ ३) ।’

यस कथामा गरिबीले थिचेको शनिश्चरेको अवस्थालाई परिवेशको दृष्टिमा चित्रण गरी गरिबी, अशिक्षा, रोग भोकको स्थानीय रङ दिइ आञ्चलिकता सिर्जना गरेको देखिन्छ ।

(३) ‘काम गर्नु पर्छ । काम नगरे छ महिनामा नोकरी राम राम । हिमराजले सङ्क्षिप्त जवाफ दियो । तर हाकिमले अनुमान गरे विपरित हिमराज अरु करारवाला भन्दा भिन्न स्वाभावको निस्कियो । मेहनति, इमान्दार, लगनशील, मृदुभाषी । धेरै बोल्नु पनि नपर्ने, कसैको कुरा पनि नकाट्ने । उसको लागि काम नै पूजा, काम नै धर्म (श्रद्धासुमन पृ ५९) ।’

विशेष गरी तराई क्षेत्रमा रहेको वस्तुस्थितिलाई उजागर गर्न सफल यस कथामा कथाकारले देखे भोगेका समस्याका साथै यस कथामा आफ्नो अनुभव नोकरीका दौडानमा नेपालका विभिन्न ठाउँमा पुग्दा त्यहाँको समाज

मानिस र घटनाहरूसँग प्रत्यक्ष साक्षात्कार भइ देशमा देखिएको राजनैतिक अस्थिरता, अस्थायी करार कर्मचारीको व्यवस्थाले सिर्जित बेथिति, विसङ्गतिले घोचिरहेको यथार्थलाई कथामा प्रस्तुत गरी कथा रचना गरिएको ठाउँ विशेषका परिस्थिति पात्र र वस्तुस्थितिलाई कथामा प्रस्तुत गरी मौलिक पहिचान दिलाइ परिवेशगत आञ्चलिकताको परिदृश्य कथाकारले देखाएका छन् ।

(४) ‘रघु ! धरहराको कुइनेटामा अपरिचित आवाज कानमा ठोकिन्छ । काठमाडौंमा मान्छे साँच्चिकै व्यस्त हुन्छन् कि व्यस्तता प्रदर्शन गर्दछन् ? खोजको विषय हुन्छ । कारमा गुड्नेको त कुरै भएन पैदल हिँड्नेहरू पनि सधैं हतारमा हुन्छन् । चिनेकाहरू भरसक तर्किएर हिँड्छन् । जम्काभेट भइहाल्यो भने तुरुन्तै बहानाबाजी गरिहाल्छन् (जिउँदो सालिक पृ. ८०) ।’

यस कथामा काठमाडौंको परिवेश देखाइएको छ । सबै कामाडौंबासी व्यस्त हुने कसैलाई फुर्सत नहुने भेटघाट, इष्टमित्रको सम्बन्ध भन्दा आफ्नो स्वार्थमा मात्र लागेको यथार्थ परिवेशलाई चित्रण गरिएको छ ।

भाषिक प्रयोगमा आञ्चलिकता

आञ्चलिकतालाई अभिव्यञ्जित गर्ने अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भाषिक प्रयोग हो । समकालीन नेपाली कथामा आञ्चलिकताको अभिव्यञ्जना सबैभन्दा बढी भाषिक प्रयोगका माध्यमबाट भएको देखिन्छ । यस्तो भाषिक प्रयोगका विविध स्वरूपहरू देखिन्छन् । तत्स्थानिक क्षेत्रमा प्रचलित भाषा भाषिकाको प्रयोग र तत्स्थानिक कथ्य रूपको प्रयाग भई कथामा प्रयुक्त भाषाले समेत स्थानीय जातीय मौलिकता, संस्कार, रीतिस्थिति आदिलाई प्रतिबिम्बित गर्छ भने त्यसलाई कथाको भाषिक प्रयोगमा आञ्चलिकताका रूपमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । कथामा तत्स्थानिक भाषिक प्रयोगका दुई स्वरूप देखिन्छन् । एउटा रूपमा कथाकार स्वयमले आपूm समाख्याता बनेर त्यस स्थानको भाषा (शब्द, पदावली, वाक्य आदि) को प्रयोग गरेको हुन्छ भने अर्को रूपमा कथामा प्रयुक्त पात्रहरूले बोल्ने संवादमा त्यस किसिमको भाषिक प्रयोग गरिएको हुन्छ । यस्तो भाषिक प्रयोग तत्प्रादेशिक भाषाभाषिका र जातीय भाषाभाषिकाका रूपमा देखिन्छ । मिथिलाञ्चलका आञ्चलिक प्रदेशमा मैथिली, पश्चिमी तराईमा अवधी र मध्यपूर्वी तराईमा भोजपुरी भाषाका प्रयोक्ता उपस्थित गराएर कथामा सो भाषा प्रयोग गर्नु प्रादेशिक-आञ्चलिक भाषिक प्रयोग हो भने तत्स्थानिक प्रदेशमा रहने विभिन्न जातिहरूका भाषाभाषिकाका प्रयोक्ता कथामा उपस्थित गराएर कथामा ती भाषा प्रयोग गर्नु जातीय आञ्चलिक भाषिक प्रयोग हो । थारू, मगर, गुरुङ, तामाङ, नेवार आदि जातिहरूका जातीय भाषिक प्रयोग यसका उदाहरण हुन् । समकालीन नेपाली कथामा आञ्चलिकताका अभिव्यञ्जकका रूपमा देखिएका भाषिक प्रयोगको उदाहरण निम्न बमोजिम रहेको छ :

(१) ‘उनीहरूले आफ्नो सर्कलको ज्वाइँ खोजे र उत्तेजित हुँदै फैसला सुनाए – छोरी तिम्रो विवाह हुने भयो । यु आर डुयाम लक्की । साँच्चिकै भाग्यमानी रहिलो । काठमान्डौंमा चार ओटा घर छन् । नोकरहरू गोलभेडा समेत मोटरमा ल्याउँछन् । एकलो अमेरिका रिटन छोरो (जिउँदो सालिक पृ. ८१) ।’ प्रस्तुत कथामा काठमाडौंको भाषा जहाँ नेपाली र अङ्ग्रेजी मिसाएर बोलिएको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । साथै छोरीको विवाह अमेरिका, जापान बस्ने ज्वाइँसित हुने प्रसङ्ग देखाउँदै त्यहाँका रहन सहनले समेत भाषिक आञ्चलिकताको प्रतीत गराएको छ ।

(२) ‘कति सुत्न सक्छा हो कुन्नि ! बूढो भए पछि निन्द्रा पनि कम लाग्छ भन्छन् । हैन समस्याहरूको पहाडमा थिचिँदा पनि घोडा बेचेको नीद कसरी आउन सकेको होला ?’

सहनुको पनि सीमा हुन्छ । अंश मार्दा पनि मुखमा थुक जमाएर बस्ने । घरमै डकैती गर्दा पनि चूँ नओक्ल्ने यस्तालाई भगवानले मुख के का लागि दिएका होलान् ? अब कुन दिन घरैमा विष हालेर मार्छन अनि थाहा हुन्छ (श्रद्धासुमन पृ. ५६)।

यस कथामा सक्या, भन्याका साथै बक्सिन्छ आदि जस्ता काठमाडौँमा बोलचाल गरिने भाषाको प्रयोग गरी कथा लेखिएको छ । काठमाडौँका सभ्रान्त परिवारले प्रयोग गर्ने उच्च आदरार्थी शब्दहरूको विशेष प्रयोग, नेपाली भाषासँगै अङ्ग्रेजी, हिन्दी मिश्रित भाष्यबाट पनि उक्त ठाउँको वर्तमान भाषा, शैलीलाई जनाउँदै सो क्षेत्रको आञ्चलिकताको प्रभाव देखाउन कथाकार खप्पिस रहेका छन् ।

(३) शनिश्चरेलाई सोध्दै: ‘यहाँको नाम के ? शनिश्चरे । नेता भइसकेपछि के को शनिश्चरे यहाँको नाम अब समरबहादुर चौधरी । अरु कमैयाहरू मात्र । यहाँ बहादुर पनि चौधरी पनि । उनीहरूले शनिश्चरेलाई टीका र माला लगाइदिए र अरु हरूलाई थपडी मार्न लगाए (बिडम्बना पृ. ४) ।’

विडम्बना शब्दको शाब्दिक अर्थ देखासिकी गर्नु, अनुकरण गर्नु वा गिज्याउने होच्याउने काम गर्नु का साथै खिसी टिउरी गर्नु भन्ने बुझिन्छ । यस कथामा पनि समर बहादुर पात्र मार्फत मुक्त कमैयाले भोग्नु परेका तीता यथार्थ मालिकको ताप तथा रापबाट पिल्सिनु परेको वास्तविकतालाई बताउनुका साथै कमैया भएकै कारण शनिवार जन्मिएको आफ्नो बालक नाम शनिश्चरे राख्नु भनी समर बहादुर चौधरीलाई खिसीटिउरी गरी नामाकरण गरिएको, बच्चा जन्माउँदा जङ्गलमा दाउरा लिन जाँदा बच्चाकी आमाले भोग्नु परेको प्रशव पीडाले नेपालको परिवेश बताएको छ । साथै नेपालको पश्चिमी क्षेत्र वर्दिया गुलरियामा देखिएको कमैया प्रथा र यसले सिर्जना गरेको मानवताको चरम विसङ्गतिलाई कथामा मौलिक ढङ्गले प्रस्तुतीकरण गरिएको छ । समर बहादुरले नेपालका समग्र कमैयाहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ र कथाकारले ऊ मार्फत कमैयाहरूले भागेका वास्तविकतालाई उजागर गर्नु आञ्चलिक प्रभाव हो । तराई क्षेत्रमा देखिएको कमैया प्रथा जसले मानवताको उपाहास गरेको पाइन्छ । कमैयाहरूलाई चाडवाडमा गरिने व्यवहार, बिरामी पर्दा पर्ने समस्याहरू, बासस्थानको समस्या, लत्ता कपडाको समस्या खानपानको समस्याले गरिबी, दीन हीनको अवस्थालाई यस कथाले प्रस्तुत गरेको छ । यस क्षेत्रमा रहेको हरूवा चरुवा प्रथा कमैया प्रथा पछिल्लो समयमा पनि यथावतै रहेको र यसले समाजमा उचनिचबिचको वर्गीय अन्तरको खाडल झनै वढाएको यथार्थलाई कथामा देखाईएको छ ।

साथै कथामा नेपालको पश्चिमी तराईको परिवेश सिर्जना गरी त्यहाँको वस्तुस्थितिलाई आधार बनाइ लेखिएको यस विडम्बना कथामा कमैया प्रथालाई निरन्तरा दिने शनिश्चरे, उसको बुबा रोइना, छोरा शिवराम आदि कमैयाले दैनिक हात मुख जोड्न कठिन भएको परिदृश्य देखाउँदै शनिश्चरे आमा दाउरा लिन जङ्गल जादा जन्मिएको, दाउरा, घाँस गर्नुपर्ने कमैयाको दुःखी जीवन उधृत गर्दै सोही ठाउँमा प्रयोग गरिने भाषा शैलीको प्रयोग भइ कथानकले भाषिक आञ्चलिकता प्रदर्शन गरेको देखिन्छ ।

(४) ‘उमेर सानै छ । यस्तो कलिलो उमेरमा घर व्यवहार धान्न सक्ती ? आमाको सोच, परे पछि गरिहाल्छे नि । भाउजूको तर्क । दिन पाए राम्रै हुन्छ । केटा लायकका छन् । परिवारमा एक मानो खान पुग्ने छ । दाइको दोधारे मन । छोरी भनेको पराइ घन हो । घरमा बढेकी छोरी राख्नाले अवगाल मात्र आउँछ । तिमीहरू जे सुकै भन मैले त दिने निर्णय गर्ने । बुबाको फैसला (इतिवृत पृ. १०२) ।’

यस कथामा छोरी इलुको विवाह गर्ने सन्दर्भ आएको छ कथा वस्तुमा उल्लिखित विषय छोरीलाई लामो समय घर राख्न नहुने, अर्काको घर जाने जात भन्दै परिवारका हरू सदस्यको सामान्य राय सुझाव लिएर पनि अन्तिम

फैसला गर्ने बुबाले नेपाली पितृसतात्मक सोच सहित कथामा प्रयोग गरिएका उखान टुक्काले भाषिक आञ्चलिकता प्रदर्शन गरेको छ । गाई भैसीको भकारो सोर्नुपर्ने, गाउँ घरमा गरिने सामान्य व्यवहारका कार्यहरू गर्नुपर्ने प्रसङ्ग कोट्याउँदै नारीलाई घरको लक्ष्मी भन्दा पनि सौन्दर्यको साधन जस्तो ठानी इलुलाई कलिलै उमेरमा बृहार्तन व्यहोर्दा आइपर्ने समस्यालाई उपयुक्त नेपाली झर्रो भाषा शैलीको प्रयोग गरिएको कथावस्तु यसमा पाइन्छ ।

निष्कर्ष

यसरी नेपाली साहित्यको आख्यान अन्तर्गत कथा विधामा स्थापित कथाकार शाहका श्रद्धासुमन कथा सङ्ग्रहका प्रतिनिधि कथामा जातीय, भाषिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदिका आधारमा आञ्चलिकताको प्रभावबारे विश्लेषण गरिएको छ । सुरुमा कविताबाट आफ्नो यात्रा लाई अगाडि बढाएर पछिल्लो चरणमा नेपाली आख्यान अन्तर्गत कथा साहित्यमा आफ्नो छवि बनाएका कथाकार दिलिप शाह वास्तवमा यथार्थवादी कथाकारका रूपमा स्थापित छन् । उनका कथामा नेपाली समाजको वस्तुस्थितिलाई अथार्थपरक ढङ्गले प्रस्तुत गरी समाजमा देखिएका वर्गीय, जातीय, भाषिक तथा सांस्कृतिक भेदलाई कथामा पोखेको पाइन्छ । आफ्नो पेशाको सिलसिलामा विभिन्न ठाउँमा रही उक्त ठाउँका सुहाउँदा पात्रको चयन तथा गाउँले र शहरीया दुवै परिवेशलाई कथामा झल्काउन सक्ने शाहका कथामा नारीवादी दृष्टिकोण देखिन्छ । पितृसतात्मक समाजमा नारीप्रति गरिएको विभेदलाई कथामा प्रस्तुत गरी समानताको पक्षमा वकालत गर्ने कथाकार शाहले गरिबीलाई पनि कथाको विषयवस्तु बनाएका छन् । त्यस्तै गरी द्रन्द्कालीन अवस्थामा नेपालीहरूले भोग्नु परेको तीतो यथार्थ, मानिसको जीवन सामान्य कमिलाको जीवन जतिको मूल्य नभएको सत्यतालाई कथामार्फत प्रस्तुत गरी उक्त समयमा घटेका घटनालाई यथार्थपरक ढङ्गले कथामा उल्लेख गरिएको छ । स्थानीय भाषा शैलीलाई टिपेर सोही परिवेशमा आधारित गरी समाजको वस्तुस्थिति चिर्न सफल शाहका कथा आञ्चलिकताका दृष्टिले महत्वपूर्ण रहेका छन् । सामाजिक यथार्थवादी कथाकार शाहले आफ्ना कथामा सरकारी कर्मचारीले सेवाग्राहीप्रति गरिएको व्यवहार, कर्मचारीको बाध्यता, सेवाग्राही र कर्मचारी विचको अन्तरद्रन्द्को व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुती गर्दै सेवाग्राहीलाई दिइने सरकारी सेवामा कमीकमजोरी रहेको र कर्मचारीको भावना अहम्वादी भएको वास्तविकता कथामार्फत प्रस्तुत गरेका छन् । कथाको परिवेश रहेको समाजका कमजोर वर्गको मुख पात्रका रूपमा देखिने शाह गरिवीका कारण समाजमा धेरै थिचोमिचो भएको, अन्याय र अत्याचार भएको नारी माथि दमन शोषणका घटनाहरू दिनानुदिन बढदै गएका, राजनीतिक विकृतिले समाजको अस्मितालाई ध्वस्त पार्न खोजेको सत्यता जस्ता विषयलाई सामाजिक अवस्थाले सिर्जित आञ्चलिकता, आर्थिक अभावका कारण भोक, रोग, शोक र भयबाट सृजित वातावरणलाई सो क्षेत्रको विशिष्ट लक्षण भइ आञ्चलिकता सिर्जना भएको देखिन्छ । साथै कथाकार शाहका छनोट भएका कथालाई अन्तर्वस्तु, भाषिक, पात्र तथा चरित्रगत विश्लेषण, देश, काल, वातावरण र परिवेशगत आधारमा विभिन्न कोणबाट प्रयोग भएको आञ्चलिकतालाई विश्लेषण गरिएको छ । यसबाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने कथाकार शाहका कथामा नेपालको प्रायः सबै क्षेत्र, जात, जाति, भाषाभाषी, भौगोलिक परिवेश आदिको मिहिन चित्रण गरी नेपाली कथाजगतमा देखिने आञ्चलिक सैद्धान्तिक अवधारणालाई प्रयोग गर्न सफल देखिन्छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

- अर्याल, भैरव, सम्पा. (२०४३), साझा कथा, पाँचौँ संस्क., साझा प्रकाशन ।
उपाध्याय, केशवप्रसाद, (सन् १९९८), पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त, साझा प्रकाशन ।
उपाध्याय, केशवप्रसाद, (सन् १९१०), पूर्वीय साहित्य प्रकाश, साझा प्रकाशन ।
कोइराला, कुमारप्रसाद, (२०६८), आख्यान विमर्श, ओरिएन्टल पब्लिकेशन ।
कोइराला, कुमारप्रसाद, (२०५८), नेपाली आख्यानको अध्ययन, वाणी प्रकाशन ।
गौतम, लक्ष्मणप्रसाद, (२०६६), नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना, ओरिएन्टल पब्लिकेशन ।
गौतम, लक्ष्मणप्रसाद तथा अधिकारी, ज्ञानु, (२०६७), नेपाली कथाको इतिहास, साझा प्रकाशन ।
सुवेदी, धनप्रसाद, (२०७७), आञ्चलिकता र नेपाली साहित्य, नेपाल रिपब्लिक प्रकाशन ।
शाह, दिलिप, (२०६८), श्रद्धासुमन, साझा प्रकाशन ।